

**Давньоруські історико-філософські
читання**

**Філософські ідеї
в культурі
Київської Русі**

пам'яті видатного українського філософа

ВІДЕНА СЕРГІЙОВИЧА ГОРЬКОГО

10-11 червня

Податва

2008

УДК 130.2:94(477)

ББК 87:71:63.3(4УКР)41

Ф 56

Філософські ідеї в культурі Київської Русі.— Полтава, 2008.— 202 с.

До збірки увійшли статті, створені на основі доповідей учасників давньоруських історико-філософських читань “Філософські ідеї в культурі Київської Русі”, присвячених пам’яті видатного українського філософа, Вілена Сергійовича Горського, організованих Інститутом філософії Національної Академії Наук України імені Г.С. Сковороди та Полтавською державною аграрною академією, які відбулися 10-11 червня 2008 року у м. Полтаві.

Дослідження авторів з різних міст України, що представляють різні науково-дослідні установи та навчальні заклади, об’єднані аналізом філософських ідей у давньоруській культурі, що було головною і найулюбленішою темою наукових студій професора Горського.

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор
Малахов Віктор Аронович

Доктор філософських наук, професор
Кравченко Петро Анатолійович

ISBN 978-966-2088-13-9

© Автори статей
© ПДАА, 2008

Сергій Шейко

ДАВНЬОРУСЬКІ ДЖЕРЕЛА КАТЕГОРІЇ "ОСВІТА"

Поняття "освіта" є однією з центральних категорій сучасної філософії освіти — галузі знання, яка інтенсивно розвивається в наш час, інституціалізуючись як одна із філософських дисциплін.

М.Д. Култаєва у статті "Категорія "Bildung" в німецькій філософській традиції, або роздуми про сенс і призначення освіти" показала, що використання певного терміну, для позначення того, що ми називаємо освітою ("образование", "education", "bildung" тощо) в різних мовах може багато сказати про специфіку національного розуміння самого феномену освіти, розкрити важливі деталі уявлень про цей складний і суперечливий процес. На думку М.Д. Култаєвої, українська "освіта" вібрало у себе метафорику французького Просвітництва, віру у світоносну силу людського розуму [1].

Наша мета — дослідити давньоруські витoki слова "освіта" та спробувати реконструювати деякі важливі смисли, пов'язані з цим терміном.

Слово "освіта", яке зараз позначає певний комплекс, систему засобів формування людини, включаючи здобуття нею знання, певних практичних навичок, способів соціально-прийнятної поведінки, комунікативних умінь тощо, очевидно походить від слова "світло" і вживалося у розумінні

“просвітлення розуму”, “просвітлення душі”, звісно ж, за допомогою нових знань.

Не секрет, що образ світла має дуже важливе значення в культурі різних народів різних часів. Світло і морок, ніч і день тощо виступали транскультурними символами, які ототожнювалися із добром і злом, активним і пасивним принципом, божественним і диявольським, чоловічим і жіночим началом тощо. Світло — це друге, що створив Бог, після неба і землі, згідно книги Буття: “А земля була пуста та порожня, й темрява була над безоднею, і Дух Божий ширяв над поверхнею води. І сказав Бог: “Хай станеться світло!” І сталося світло. І побачив Бог світло, що добре воно, — і Бог відділив світло від темряви. І Бог назвав світло: “День”, а темряву назвав: “Ніч” (Бт. 1: 1-5).

Саме від слова світло походить і слово “світ”, тобто Всесвіт, який очевидно спочатку ототожнювався із областю, регіоном, де поширене денне світло.

Не заглиблюючись у аналіз того непересічного значення, який має образ світла у міфологіях і культурі в цілому, зазначимо лишень, що у старослов'янській мові існувало слово “свѣтъ”, яке спочатку означало тільки “світло”.

Це слово походить від індоєвропейського “k'uei, “k'uei-to” — “ясний”, “білий”. Вживались також похідні від нього форми типу “свѣтити” й ін. Аналогічні терміни, які використовують основу k'uei вживаються у великій кількості слов'янських мов індоєвропейської основи та у балтійських мовах.

Давньоруські тексти засвідчують, що вже тоді слово “свѣтъ” використовувалось у переносному смислі для позначення душевної користі, які приносять людині навчання грамоти тощо. Старослов'янське слово “просвѣштати” означало одночасно щось “освілювати” (наприклад свічкою) і “поширювати освіту”, навчати грамоті, ошляхетнювати душу за допомогою знання.

Найперше, що слід відмітити, аналізуючи етимологію терміну "освіта", то це глибинний зв'язок між поняттями "світ", "світло" і "святість". Слід зазначити, що вчені не до кінця встановили зв'язок між індоевропейським "k'uei" ("k'uei-to") — "ясний", "білий" та індоевропейським "k'uep" ("k'uei-to") — терміном, що в дохристиянську епоху означав розвиток і ріст життєвої субстанції, а в епоху християнську трансформувався в категорію, що позначала святість. Однак прадавня спільна основа цих двох категорій очевидна. В.М. Топоров допускає безсумнівний зв'язок святості з блиском, сяянням у їх граничному прояві, із золотим і пурпуровим кольором. "Більш того, — вказує автор, — ці властивості і є формою виразу святості в оптично-візуальній сфері... У рускій традиції вживається "сяяння святості", "святість засяяла", "світло святості"... прояв кольору як такого, його диференціація на окремі кольори, розташування їх в шерег за принципом інтенсифікації, поява випромінювання, сяяння, які на вищій своїй стадії захоплюють не тільки око, але й душу і серце людини, та співвідносяться ними з деяким вищим початком, надлюдськими, космічними енергіями ("святістю")... Ідея "святості" в цих випадках все-таки частково обмежується, і у цьому обмеженні потрібно бачити крок уперед на шляху до більш строгого визначення святості, що дозволяє хоча б частково подолати емпіричний механізм, що проявляється у цілому ряді "вузько-етимологічних" підходів. "Святість вод".... відрізняється від святості "святої води" у християнському ритуалі і тим більше від святості святої людини, святого храму, святого слова"... "Святість святої людини, храму або літургії ґрунтується на інших основах і принципово поза феноменальним, хоча, звісно прикмети святості — нібито вторинні і допоміжні — можуть виступати на рівні явищ" [6].

На взаємопов'язаність світла, освіти і святості вказує насамперед те, що у давньоруській культурі, подібно іншим

культурам, святість часто позначалась білими і золотистими кольорами, найближчими до світлової символіки. В.М. Топоров належить спроба визначити взаємозв'язок святості та освіченості, мудрості, "софійності". На його думку такий зв'язок безумовно був, адже святість у Київській Русі за визначенням ученого, означала "благодійний стан, коли відбувається зростання в духові, творчість у духові" [6, С. 9]. Із софійністю святість об'єднує її процесуальний характер, оскільки софійність протиставляє "просте знання, що може бути статичним" [6, С. 74], постійному приросту знання, розвитку і зростанню мудрості. Більш того, у Давній Русі існували прецеденти, коли просвітницька діяльність чи навіть проста освіченість ставали підставою для визнання людини святою.

Насамперед, тут слід згадати Кирила та Мефодія. В.М. Топоров вказав, що апостольський подвиг солунських братів (вони канонізовані із титулом "рівноапостольні") є одним із варіантів рівноапостольського "першовчителства-першопросвітництва" [6, С. 134], причому в такому подвигу значення має не тільки прилучення до святих книг та християнського вчення, але й просте навчання грамоті, читання та письму за допомогою винайденої першопросвітниками абетки.

Св. Феодосій Печерський також здобуває свій статус, великою мірою, завдяки своїй освіченості, тому що "извыче все божественное писаніе, яко же всѣм чудитися о премудрости и разумѣ дѣтища и о скорѣм его ученіи" [5, С. 23]. В.М. Топоров з цього приводу слушно зауважив: "Любов до книги, до науки, до знання, як сфери культури — не є рідкістю в агіографічній літературі, і образи Іоанна Златоуста і Евфимія, особливо показові щодо цього, були достатньо відомі давньоруському книжнику. В книжній традиції, щедро насиченій культурою цього типу, стійкій і довготривалій, звернення до книги не викликає здивування. Зазвичай, воно

здійснюється природно, підготовлюється оточенням і найчастіше не пов'язане з особистим подвигом... Але для хлопчика Феодосія, що з'явився на світ, коли християнство на Русі не нараховувало ще й піввіку, в маленькому Василеві чи віддаленому провінційному Курську, звернення до божественних книг і до "граматики" за власною волею, само виникнення сильного бажання до духовного просвітництва мало розглядатись як подвиг, і можливо, як перший в житті Феодосія приклад вибору подвижницького шляху,... що передумовлював...⁸ духовне самоочищення, яке стане згодом однією з основних складових частин типу святості, явленого Феодосієм" [6, С. 650]. Себто книжність, або навіть проста грамотність вже сама по собі на той час була ознакою дотичності до святості, і цей момент наполегливо підкреслював любомудр Нестор, завдяки якому, як справедливо твердив Г.П. Федотов, книжність входить в канон "припиняючи з самого початку на Русі спокусу аскетичного відкидання культури" [7, С. 33].

Певною мірою освіченість стала основою і для канонізації інших давньоруських святих. Так, Бориса Нестор у своєму "Чтение о житии и опогублении блаженую страстотерпца Бориса и Глеба" порівнює із Св. Романом, до якого, за переказами, з'являється Софія-Премудрість (Мати Божа). До речі, таке саме явлення пережив і Кирило. Як до ув'язненого Боеція приходить алегорія філософії, щоб його утішити, так і до цього давньоруського святого з'являється Софія-Премудрість.

Останній момент також вказує на глибинний зв'язок освіти та філософії у Давній Русі. Адже повне ім'я Кирила — Константин Кирило Філософ, себто він був "професійним", якщо можна так висловитись, філософом, котрий здобув свою філософську освіту у Візантії. Окрім того, взаємопов'язаність термінів святості і софії робить взаємопов'язаними поняття "святість" і "філософія", або "любомудріє", як говорили у

Київській Русі, оскільки і святість, і філософія — це поняття процесуальні, як зазначалось вище. Однак і філософія, і освіта, яка позначалась також словосполучкою “учение книжное”, сакралізувалась далеко не завжди, адже у Русі існувало абвівалентне ставлення до книжності і до філософії. Поряд із сакралізацією цих процесів, шанобливим ставленням до “книжників і філософів великих”, було і прославлення “умом простих і некнижних” людей, які “ни за море ходил, ни от философ научихся”, як гордо заявляв Данило Заточник [2].

Старослов'янське слово “просвѣштати”, яке також безумовно і безпосередньо вплинуло на еволюцію і наповнення змістом сучасного слова “освіта”, також потребує певних коментарів.

Справа в тім, що у Давній Русі “просвѣштати” не означало просто навчати грамоті чи давати якесь незалежне, нейтральне відносно Святого Письма знання. Читання і письмо було лише засобом осягнути Священні Книги і аж ніяк не самоціллю. Читати навчали на матеріалі Біблії, писати — способом переписування священних книг, себто “просвіта” була тісно пов'язана із засвоєнням християнської мудрості і моралі.

Слово “свѣтъ”, яке, як зазначалось, спочатку означало тільки світло, згодом стало вживатися також у значенні “вся Земля”, “весь космос”. Сучасна російська та сербська мови зберегли подвійний смисл слова “свет”, а от українська, чеська та польська винайшли два відмінних слова для позначення цих понять (українська “світ” та “світло”, чеська — “svet” та “svetlo”, польська — “świat” та “światło”). Письмові пам'ятки засвідчують, що паралельно зі словом “свѣтъ” існував й інший термін для позначення довікля — “миръ”, який мав інше походження і коригувався зі словами “спокій”, “угода”, “любов” [Див. 1, С. 87], а також “тиша”, “община”, “громада”.

По-перше, слово "свѣтъ" значно переважало в оригінальних творах часів Київської Русі, по-друге, саме це слово ("світ") згодом у ранній староукраїнський період майже повністю витіснило слово "мир", у значенні Всесвіт, залишивши за ним тільки позначення спокою, тиші і злагоди. З цього можна зробити висновок про певну вкоріненість саме "світлової" семантики у мову, а отже, і у свідомість та спосіб мислення українського народу. Адже недаремно Вільгельм фон Гумбольдт вважав, що кожна із мов (англійська, німецька, українська) має "внутрішню форму", специфічну граматичну будову і "спосіб іменування", які породжуються "самобутністю народного духу", і, зрештою, визначають національну культуру.

Про поширеність саме "світлової" семантики може засвідчити і вся наступна еволюція терміну слова "свѣтъ", вже після староукраїнського періоду розвитку мови, насамперед, утворення із нього таких застарілих на сьогодні форм, як "просвіщати" — робити кого-небудь освіченим, "просвіщення" — "просвітництво", "просвіщений" — освічений, "просвіта" і, насамкінець, сучасне слово "освіта", яке великою мірою втратило свій релігійний характер, однак на рівні підсвідомих структур, хотілося б вірити, зберегло свій світловий, сакральний та всеохопний характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горський В.С. Біля джерел: Нариси з історії філос. культури України).— К.: Вид. дім "Києво-Могилянська акад.", 2006.— 262 с.
2. Заточник Данило. Моління // <http://litopys.org.ua>

4. Култаева М.Д. Категория "Bildung" в немецкой философской традиции, или размышления о смысле и предназначении образования // Постметодика.— 1999.— № 1.
5. Нестор. Житіє Феодосія Печерського // Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання.— К.: Час, 1991.
6. Топоров В.Н. Святость и святые в русской духовной культуре.— М.: Гнозис: Школа "Языки русской культуры", 1995.— Т. 1: Первый век христианства на Руси.
7. Федотов Г.П. Собрание сочинений в 12 т.— Т. 8: Святые древней руси.— М.: Мартис, 2000.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
<i>Целік Т.В.</i> В.С. Горський у сучасному історико-філософському українознавстві	11
<i>Маслюк А.І.</i> В.С. Горський як дослідник етичного аспекту феномену святості	29
<i>Наточій А.І.</i> Давньоруські пам'ятки релігійного характеру як предмет історико-філософського дослідження	39
<i>Бондар С.В.</i> До питання про особливості і специфіку філософування в Україні XI–XIV ст.	51
<i>Киричок О.Б.</i> “Політична філософія” давньоруського митрополита Никифора	75
<i>Мельник А.М.</i> Образ ідеального правителя у творі “Слово про Закон і Благодать”	91
<i>Антоненко М.О.</i> Духовні детермінанти спасіння у “Повчанні” Володимира Мономаха	95
<i>Мешков А.М., Мешков В.М.</i> Християнська ментальна революція в культурі Київської Русі	105
<i>Завгородній Ю.Ю.</i> Топос земного раю у “Сказанніи отца нашего Агания”	123
<i>Личкова В.А.</i> Під сигнатурою Спаса. духовні топоси Чернігово- Сіверщини в культурі Київської Русі: сучасна репрезентація	139
<i>Шейко С.В.</i> Давньоруські джерела категорії “освіта”	153
<i>Барв'янський С.М.</i> Антропоцентризм мислителів Київської Русі ..	161
<i>Волик Н.Г.</i> Морально-етичні ідеї в культурі Київської Русі	167
<i>Вдовина О.Я.</i> Деякі аспекти осмислення киево-руської традиції Теофаном Прокоповичем	175
<i>Більченко Є.В.</i> Культура Київської Русі у світі філософії діалогу ..	183
ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ	197